

Сергій Павленко

●

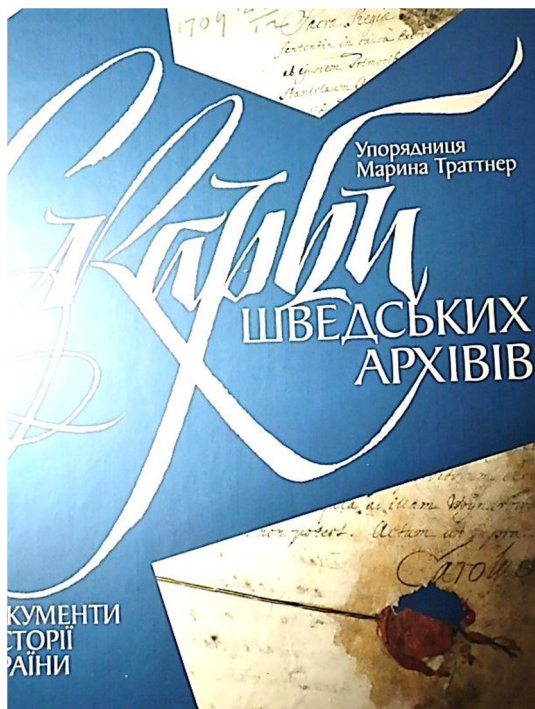
ФЕНОМЕН КНИГИ

«Скарби шведських архівів»¹

DOI: 10.5281/zenodo.7747387

© С. Павленко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Хто має право називатися істориком? Ставлю це запитання на початку рецензії, бо відповідь на згадане давно дискутується у соціальних мережах так званими «професійними істориками». А журналістка та юристка Марина Траттнер упорядкувала книгу історичних джерел... От хто вона? Чи має вона право забирати хліб у професіоналів своєї справи?

Ми знаємо, що дико чути словосполучення «професійний вчитель», «професійний філолог», «професійний банкір», «професійний продавець», «професійний юрист», «професійний комп'ютерник», «професійний лікар» чи «професійний пекар». Але натомість час від часу про себе у такому дусі заявляють окремі представники ЗМІ. У соцмережах часто демонструють свою зверхність «професійні журналісти» (мовляв, «ми ж на відміну від непрофесійних закінчували журфак!»). Трапляється така практика розрізнення й у середовищі літераторів. «Професійними письменниками» найчастіше називають тих, хто живе на отриманні гонорари.

Зрозуміло, що словосполученням «професійний письменник, журналіст, історик» декому хочеться відокремити себе від армії аматорів, які щось там намагаються «творити» в історії, літературі, журналістиці. Його вживають переважно у творчій сфері. Але... ця словесна конструкція, на жаль, хибує на розмиті критерії у визначенні кваліфікації тієї чи іншої особи. Диплом історичного факультету ще не робить випускника справжнім істориком.

Важко назвати письменником графомана, який, закінчивши навчання на філфаці, щось там римує про осінь чи весну. У ЗМІ працює маса випускників журфаків з великим досвідом сидіння-байдкування на прес-конференціях, але водночас із відсутністю у своєму творчому доробку, – за роки роботи у редакційному колективі, – елементарних розслідувань, критичних матеріалів і т. п. У той самий час останнім протистоїть армія завзятих фізиків, інженерів, педагогів, які пишуть захоплююче на різні теми...

Практика, набуття досвіду, глибоке вивчення теми – це чи не основне у професійному зростанні журналіста. Це ж саме стосується й історика. Так, чудово, коли він захищає кандидатську та докторську дисертацію. Це серйозна основа для написання майбутніх історичних праць. Але наукові ступені не дають до рук автоматично архівні справи, джерела. Здобутий досвід під час дослідження однієї теми абсолютно нульовий в іншій тематиці. Це практично те саме, що фахівець з лікування зубів завтра перекваліфікується на хірурга... Але ж у нас викладач, який захистив дисертацію про роль, наприклад, історичної кафедри якогось університету в 20–30-х роках ХХ століття, запрошується у телестудію як «професійний історик» для інтерв'ю: сьогодні про І. Мазепу, завтра про С. Бандеру, післязавтра – про князя Володимира.

¹ Скарби шведських архівів. Документи з історії України / Упорядниця Марина Траттнер. Одеса: Музей української книги, 2021. 259 с.

Якщо школяр чи студент щось заримував, то він автоматично не стає поетом. Так і будь-яка людина, яка заглибилася у минуле і написала якісь враження про прочитане, не може одразу називатися істориком чи краєзнавцем. Це, швидше всього, початківець-пізнавач з низьким рівнем аналітики, найчастіше помилкової, легендаризованої. Як таких називати? Любителями? Аматорами? Кліофанатами? Кліофантастами? Мабуть, десь у такому дусі.

Історик – це автор унікального тексту, викладеного в результаті власного дослідження минулого. Але щоб його осмислити, необхідні фахові знання, які здобуваються нелегкою працею, – вивченням відповідної літератури, студій. Тільки у цьому разі творець історичної реальності на основі заглиблення у матеріали давнини, всебічного аналізу їх, роздобутого фактажу може мати успіх. Проблема у тому, що, однак, знання самі по собі не народжують істориків, які вчать фаху в інституті чи університеті. Істориків мало. Є багато компіляторів, популяризаторів історичних праць, які вони прочитали. Типовий приклад – автори багатьох вузівських курсів історії. Викладач кладе перед собою на робочому столі книги М. Грушевського, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного, Н. Яковенко, В. Борисенка, С. Плохія і, зазираючи то в одну, то в іншу, творить «модернізовану» історію, запозичуючи у попередників факти, сюжети, а також ляпи та міфологеми. Що з того виходить? Щось «своє», придатне для вжитку. У кращому разі не плагіат.

Так, це історія, але, так би мовити, другого сорту, компіляція.

У цьому зв'язку слід наголосити, що найважливішим, на мою думку, у праці справжнього історика є ПОШУК ПРАВДИ про події, особу, певну добу. Якщо немає цієї мети, то в такому разі народжуються спекуляції, компіляції, фальсифікації, піарні мильні бульбашки, викривлені, спотворені картинки минулого буття. Більшість радянських істориків важко назвати істориками, оскільки, швидше за все, це були ідеологічні бійці, які у своїх текстах підтасовували, «малювали» дійсність, запрограмовану лєнінсько-сталінсько-брежнєвською ідеологією. У ній або зовсім не було правди (голод 1933, репресії), або панувала напівправа. Російські імперці теж грішать присвоєнням чужої ім історії, свідомим бажанням показати позитиви буття України лише в залежному статусі.

Пошук правди – це, зрештою, головний принцип-стрижень у роботі також кращих журналістів, юристів. Як і авторитетні історики, вони перебувають у постійному збиранні доказів, аргументів, фактів, документів, що підтверджують або спростовують винуватість тих чи інших осіб тощо. Документування слідчими злочинів рашистів у Бучі, Ізюмі – масових поховань людей – дуже подібне до праці археологів...

Вищезгаданий розтягнутий вступ у цих рецензійних нотатках ми робимо не випадково, а тому, що він дещо прояснює феномен книги «Скарби шведських архівів». Її появі завдячуємо насамперед Марині Траттнер, українці, яка проживає у Швеції. Пошук нею у шведських архівах матеріалів про Україну та її діячів дає привід писати про те, що історія – не закрыта наука для обраних, вона відкрита для тих, хто шукає джерела, прагне робити узагальнення на основі них. Фаховий правничий та журналістський досвід став їй у пригоді в пошуку історичної правди про минуле України. Заглиблюючись у давні джерела, пов'язані з Батьківщиною, М. Траттнер проявила себе як старанна, сумлінна та винахідлива дослідниця, яка не розчарувалася після перших невдач, а вперто, настирливо долала наявні перешкоди.

Зазначимо, що шведські архіви мають велику колекцію документів, присвячених українській темі. Однак дослідника під час їх вивченні чекають дві великі проблеми. По-перше, матеріалів про Україну настільки багато, що їх важко оглянути-скопіювати навіть за рік. По-друге, усе це архівне багатство представлено українською, німецькою, польською, шведською, латинською, французькою, англійською та багатьма іншими мовами. На жаль, будь-який історик з України, взявшись досліджувати шведсько-українські зв'язки, навряд чи зможе самотужки розібратися зі змістом більшості знайдених текстів.

М. Траттнер загалом успішно подолала та долає ці складні проблеми. Фактично уже майже два роки вона працює на волонтерських засадах у Держархіві Швеції. Її напористість, активність навіть надихнула штатних шведських співробітників, зокрема Яна Міспелаера, шукати у великому масиві архівних колекцій все, що пов'язане з Гетьманщиною, її діячами. До того ж, дослідниця залучила до співпраці перекладачів (Юрія Мицика, Максима Мешкового, Класа Гейрута, Ореста Зайця, Олександра Малишева), відомих фахівців-істориків. Отже, розшуканий документ одразу потрапляв на «конвеєр» аналізу, перекладу, оцінки.

Який вийшов результат?

На сьогодні маємо досить цікаву добірку документів, які проливають світло на життя України та українців у різні часи. Привертають увагу послання князя Костянтина-Василя Острозького до короля Сигізмунда III від 10 вересня 1596 р., лист Якуба Спенсія від

28 грудня 1618 р. про знаменитий похід козаків на Москву (голод у війську через брак харчів), нотатки упорядниці про першу згадку про монету Богдана Хмельницького (протокол засідання шведського Риксрода від 7 червня 1649 р.) тощо.

Родзинкою книги стали оприлюднені віднайдені матеріали доби І. Мазепи та про його прибічників після відомих подій 1709 р. Три листи гетьмана до каліського воєводи Франциска Галецького начебто малозначимі, не несуть якоїсь сенсаційної інформації-відкриття, але все ж вони цінні важливими деталями з буття володаря булави. Так, із листа Мазепи від 20 липня 1704 р. випливає, що під час служби покоевим у польського короля Яна Казимира він мав з адресатом «довіри у спілкуванні», дружні, приятні стосунки, а відтак хотів би до «точного відтворення давньої конфіденційності» (с. 69)². Влітку Ф. Галецький був призначений польським королем Августом II комендантом Львова. А оскільки Карл XII 12 липня 1704 організував вибір нового короля, Станіслава Лещинського, то деталі цієї політичної інтриги були цікавими для І. Мазепи. У цьому зв'язку він звертався до колишнього приятеля як «давній конфідент» (с. 71) з проханням «про надіслання відомості, який тепер стан речей після відходу його кор. мості з-під Сокаля і яке актуальне становище в Речі Посполитій, також до якої цілі і якого кінця вони прямують» (с. 71). Крім того, правитель Гетьманщини чекав «на швидкі і, дай Боже, добрі з тамтешніх газет авізи від в. м., м. м. пана» (с. 71). Із цих промовистих деталей видно, як докладно гетьман збирав інформацію про політичну ситуацію в Речі Посполитій перед тим, як наважитися вийти на Карла XII з пропозиціями про союз.

У цих листах до Ф. Галецького, який 6 вересня 1704 р., після успішного штурму шведами Львова, потрапив у полон, є ще низка цінних історичних деталей. Мазепа інформував свого приятеля, що за проханням Августа II вислав йому на підмогу 400 запорожців, а також звернувся до переяславського полковника І. Мировича, «щоб послав туди дві з половиною сотні своєї піхоти до згаданого гарнізону» (с. 70). Львівський комендант з невеличким підрозділом так і не встиг отримати ні цієї допомоги, ні обіцяних полків від Августа II. Карл XII з трьома полками швидким рейдом захопив місто, змусивши львів'ян сплатити карколомну на ті часи контрибуцію. Зрозуміло, що такий успіх шведів і полон Ф. Галецького давали привід козацькому зверхнику серйозно задуматися про подальші перспективи гетьманців.

Розділ «Історична мозаїка джерел. Контакти Карла XII та Івана Мазепи» представляє низку документів 1705 р., що доповнюють картину налагодження таємної комунікації гетьмана з противниками Петра І. В історичній літературі відомі факти про те, як до гетьмана, який стояв восени 1705 р. з військом під Замостям, С. Лещинський послав свого агента, шляхтича Франца Вольського. Йому на руки дали інструкцію, якими аргументами схилити правителя Гетьманщини на свій бік. Мазепа надіслав їй та лист К. Піпера до С. Лещинського³ Петру І⁴, Ф. Головіну⁵, а посланця, арештувавши⁶, залишив біля себе, мотивуючи тим, що його може перехопити противник⁷. Пропозиції ставленика шведського короля були цікаві («мне князство Малороссийское..., а Войску Запорожскому вдвое волностей прибавку»⁸), однак особа їх автора не викликала довіри. Як повідомляв у Москву з Польщі князь Г. Долгорукий, С. Лещинський – «человек молодой»⁹ і в Речі Посполитой незнатной и кредиту не имеет, что не токмо иные поляки, но которые ближние ево в Полше свойственники, ни во что ево ставят и слышать о выборе его не хотят»¹⁰.

Разом із тим І. Мазепа, проінформувавши Петра І про пропозиції гетьману нового польського короля зрадити царя, водночас дав зрозуміти ініціаторам зміни статусу України, що їхні міркування взяті до розгляду. Про це ми дізнаємося з листа С. Лещинського до К. Піпера: «Щодо новини, яку я маю від Мазепи на цей момент, то повідомляю про неї Його Величності через Подавача цього листа, коли він матиме честь сказати Нашій Ясновельможності про те, про що говорить Прохач, котрий хоче посприяти своєю владою для того, щоб одна така велика праця була повністю завершена» (с. 78). Державний королів-

² Тут і далі в дужках вказуються сторінки рецензованого видання.

³ Станіслав Лещинський надіслав цей лист гетьману, аби перекопати його, що шведська сторона прагне до співпраці з верхівкою Гетьманщини.

⁴ 1705, жовтня 13. З обозу під Замостям. Лист гетьмана І. Мазепи до Петра І. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упорядник С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 216–218.

⁵ Письмо І. Мазепи Ф. Головіну (18 октября 1705 г.). *Письма и бумаги императора Петра Великого* (далі – ПБВ). Санкт-Петербург: Государственная тип-я, 1893. Т. 3. С. 1014.

⁶ Деталі арешту, допит Ф. Вольського докладно описав К. Кочегаров (Кочегаров К. «Что делать с Украиной?»: Станіслав Лещинський і гетман Мазепа в 1705 г. *Quaestio Rossica*. Т. 6. 2018. № 2. С. 336–342).

⁷ 1705, жовтня 13. З обозу під Замостям. Лист гетьмана І. Мазепи до Петра І. С. 217.

⁸ Цит. за: Письмо Мазепи Ф. Головіну (4 октября 1705 г.). *Кочегаров К. «Что делать с Украиной?»... С. 341.*

⁹ Народився 20 жовтня 1677 р. у Львові.

¹⁰ Письмо Г. Долгорукого Ф. Головіну (1704 г.). *Соловьев С. История России с древнейших времен. Издание второе. Санкт-Петербург: Издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 3. Т. XV. С. 1295.*

ський радник Самюель Барк у листі від 18 жовтня 1705 р. до державного історіографа Улофа Хермеліна зазначив про започаткування таємних зносин із гетьманом: «Якби переговори з Мазепою пройшли позитивним чином, це була б головна лінія / межа» (с. 80).

Нові розшуки М. Траттнер та членів її команди показали (документи с. 81–83, 84–85), як С. Лещинський активно переконував шведську верхівку започаткувати з лідером гетьманців перемовини на основі вигідних для українців умов.

Не знаємо, на якому етапі призупинилися ці зв'язки. Проте гетьман отримав чіткий сигнал, що від нього та війська Гетьманщини чекають радикального вибору на користь Швеції у разі поновлення наступу каролінців на Московію. І. Мазепа згодом зустрічається під Дубном з рідною тіткою С. Лещинського польською княгинею Ганною Дольською, яка запросила його до Білої Криниці бути хрещеним її онуки, дочки краківського воєводи князя Вишневецького. Вона вела з ним «денные и ночные конференции»¹¹.

У 1707 р. контакти між гетьманом і польсько-шведською стороною погасли. Роль посередника в переговорах сторін виконував ректор єзуїтського колегіуму у Вінниці Зеленський, якийсь священик «закона тринитарского», капелан княгині Дольської та її довірені. З ними він зустрічався під Жовквою. Таємні посланці один за одним курсували від нього в Саксонію до короля Станіслава. Про одну з таких місій польський король повідомляв К. Піпера у додатку-меморандумі до листа від 3 червня 1707 р.¹² Переклад цього документа зі шведської М. Траттнер помістила у розділ «Реляція про Мазепу 1707 року». Тут ідеться про те, що український керманіч дав згоду перейти на бік шведів, якщо Карл XII почне похід на Московію. Цей важливий для історії України документ знайшов та опублікував, переклавши з латини, шведський історик Карл-Густаф Гільдебранд у 1935 р. Уперше представила його у повному обсязі українською мовою М. Траттнер. Отже, фактично лише після її перекладу ми маємо можливість ознайомитися з цим важливим джерелом у зручному для нас форматі (с. 91–92).

У Державному архіві Швеції на запит М. Траттнер у 2020 р. спочатку не знайшли цієї реляції, оскільки сліди її після реорганізації архіву 1935 р. загубилися. Але згодом Я. Міспелаєре таки виявив її у польських зібраннях джерел (с. 49, 96–97). Ця деталь вказує на те, що після архівних реорганізацій часто документи отримують нові шифри, назви, переміщуються в інші колекції. А тому до сучасних звинувачень Ілька Борщака у фальсифікації листа 1704 р. про буття Мазепи в Батурині¹³, мовляв, такого у переліку в Національній бібліотеці в Парижі не знайшлося, варто ставитися критично. Так само, якщо О. Субтельний свого часу також не зміг знайти в замку Дентевіля «Вивід прав України», це не означає, що цього документа там раніше не було. Ці зауваги важливі не тільки у зв'язку із вищезгаданим, а й загалом щодо джерел, сліди яких загубилися: не все знищено часом, війнами та пожежами. І може статися, що документ, оголошений неіснуючим (або навіть сфальсифікованим), буде віднайдений й уведений до наукового обігу. Що й підтверджує сумлінна та скрупульозна робота М. Траттнер у шведських архівах.

Велику цінність мають матеріали розділу «Нові архівні знахідки» з коментарями О. Кресіна та у перекладі О. Малишева, зокрема «Рішення священного королівського маєстату у справі Війська Запорозького ... 22 грудня року 1709-го» (с. 122–125). Це підсумковий документ дискусії щодо визначення, кому мали належати після смерті І. Мазепи вивезені ним кошти, коштовності з України. На жаль, Бендерська комісія підтримала аргументи племінника гетьмана А. Войнаровського та визначила його головним спадкоємцем цього багатства.

Ми вже присвятили у книзі «Військо Карла XII на півночі України» чимало місця Томасу Функу, спростовуючи той поголос, буцімто він зі своїм полком 10 грудня 1708 р. повністю спалив Терну з людьми (цим випадком жорстокого ставлення до населення: мовляв, знищено 1600 мешканців, постійно спекулює російська історіографія!)¹⁴. Насправді все було куди прозаїчніше. «Господин полковник, – писав Петрові І 12 грудня 1708 р. московський офіцер, ад'ютант А.І. Ушаков. – Доношу милости твоей прежде сего,

¹¹ Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. 1/12 липня 1721 року. *Пилип Орлик і мазепинці. Джерела* / Упорядник Т. Таїрова-Яковлєва. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2022. С. 12.

¹² Реляція про Мазепу 1707 року. Коментар та переклад джерела, а також статті Карла-Густафа Гільдебранда Марини Траттнер. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 101.

¹³ Ададуров В. Конструювання Ільком Борщакком міфологічного образу сприйняття України у Франції у XVIII–XIX ст., або про межі свободи та відповідальності дослідника у інтерпретації історичних джерел. *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи – Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe*: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.) / Український Вільний Університет; Східноєвропейський Інститут ім. В'ячеслава Липинського; Гарвардський Інститут Українських Студій; Канадський Інститут Українських Студій; Альбертський університет; Інститут Історії України НАН України; Мюнхенський Університет Людвіга-Максиміліана. Київ: Інститут історії України, 2014. С. 111–112.

¹⁴ Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2017. С. 345–347.

что неприятель за нашим подъездом был к Терновая (Терни, Тернова, Терейська слобода – так називався цей слобожанський населений пункт у різних джерелах; у тих реаліях він не належав Гетьманщині та розглядався шведами як територія Московії. – С.П.), и оный, пришед, то местечко выжег. Тутешный народ засели было в замок и стрелялися часа с два, однакож неприятель силен: пришед пехотой с двух сторон, взяли оный замок и жителей несколько казнили, и то малое число. В неприятелей убили человек с двадцать, в том числе офицер, знатно, что не нижней. И я посылал того же числа сильную партию на сикурс к поэтому местечку, и неприятеля в том местечку малым чем не застали и гнали за ним, а догнать не могли»¹⁵.

Приємно, що книга, упорядкована М. Траттнер, присвячує цьому відданому соратнику Карла XII, його послу в Константинополі, кілька сторінок, зокрема представляє важливі настанови дипломата щодо відстоювання інтересів Гетьманщини. На переговорах 1711 р. з Туреччиною він мав «наполягати на тому, щоб ця Стаття, яка затверджує свободу України і всіх Запорозьців, негайно ж і повністю стала чинною, щоб таким чином вся Україна і Військо Запорозьке в повному обсязі отримали давні свободи і вольності, а також отримали власність землею у своїх давніх кордонах під керівництвом теперішнього гетьмана Пилипа Орлика; так, **щоб народ, який описаний вище, одразу ж отримав статус незалежної Держави**, і більше ніколи й жодним чином не був під послухом Царя чи його протекцією» (с. 183).

Окрасою видання є вміщена колекція карт давньої України зі шведських архівів.

Вищезгадані архівні скарби, докладно прокоментовані як упорядницею М. Траттнер, так і О. Кресіним, Я. Міспелаєре, О. Алфьоровим, О. Малишевим, І. Полуектовим, тепер доступні й іншим дослідникам для подальшого аналізу та використання.

Які недоліки книги?

У змісті не відображені всі статті, дослідження авторського колективу. Напевне, крім іменного та географічного покажчиків, варто було б вмістити й перелік опублікованих документів. Так читачам полегшилося б орієнтування у цьому масиві матеріалів.

Портрети українських козацьких лідерів різного часу Наталії Павлусенко прикрашають книгу. Але якщо образи Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Пилипа Орлика вписуються у тематику віднайдених документів, то для чого тут зображення Івана Підкови, Івана Сірка, Северина Наливайка? Ці історичні портрети-версії не доповнюють нічого, вміщені, так би мовити, «для краси».

Маємо ще декілька непринципових зауваг. Так, у підсумковому документі Бендерської комісії фігурує слово «переступи» (с. 123) гетьмана І. Мазепи, що не дуже правильно. Коректніше було б перекласти це слово як «зловживання».

У двох документах володар булави називається «верховним Префектом Руського Народу» (с. 146), «Верховним Префектом» (с. 159). Словник пропонує переклад «Præfēsti» як керівник, глава¹⁶. Отже, краще б у цьому контексті йшлося про «верховного **Зверхника** Руського Народу».

У «Реляції про Київ» «Moscus» (с. 154) перекладено як «Моск» («Моск претендує на столицю України місто Київ та намагається відокремити його від України не по праву»). У цьому разі перекладач не зрозуміло з якою метою Москву іменує по-іншому. Іноземці, як правило, називали жителів Московії московитами (у документі «Moscis», «Mosci»). Тож якщо у перекладі залишити назву народу, як в оригіналі («моски»), то слід би було й дати уточнення-пояснення, що це слово означає.

Напевне, наукова спільнота не буде в захваті від поєднання наукових розвідок, публікації архівних документів та текстів у формі репортажу-екскурсії, презентації, нотаток. Як би там не було, таке вільне впорядкування зібраних матеріалів в одне ціле можна виправдати лише тим, що перед нами все ж таки типовий «щоденник» історичної експедиції в шведські архіви з ретельним фіксуванням знахідок, оперативних вражень, оцінок побаченого, швидким перекладом текстів. Зроблений у науково-популярному дусі, він фактично став бестселером («Скарби» неочікувано зібрали майже 3000 передзамовлень, що є, мабуть, першим таким успішним видавничим набутком в Україні!).

Сподіваємося, що набутий досвід зі своїми плюсами та мінусами розслідування шведсько-українських архівних надбань дасть позитивний імпульс появі наступних томів видань згаданої тематики найближчим часом.

Дата подання: 20 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 грудня 2022 р.

¹⁵ ПБПВ: Изд-во Академии наук СССР, 1951. Т. 8. Вып. II. С. 1016–1017.

¹⁶ Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Москва: Русский язык, 1976. С. 794.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Рецензія : Феномен книги «Скарби шведських архівів». *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 171–176. DOI: 10.5281/zenodo.7747387.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2022). Retsenziia : Fenomen knyhy «Skarby shvedskykh arkhiviv» [Review : The phenomenon of the book "Treasures of the Swedish Archives"]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 171–176. DOI: 10.5281/zenodo.7747387.

